

ПРО МОЖЛИВІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ ЕТНОГРАФІЧНИХ ПАРАЛЕЛЕЙ ДЛЯ РЕКОНСТРУКЦІ НЕОЛІТИЧНИХ ЖИТЕЛ

Статтю присвячено проблемам реконструкції жител неолітичних культур України із залученням етнографічних паралелей.

Житло та пов'язані з ним різні за функціональним призначенням будівлі є невід'ємним елементом матеріальної та духовної культури. Найскладніше завдання — це історична інтерпретація найдавніших жител, зокрема епохи неоліту, що пов'язано з фрагментарністю джерел, відсутністю єдиних принципів їхньої класифікації, яка обумовлена також термінологічною неузгодженістю тощо. Комплексне вивчення найдавніших споруд і, насамперед, коректне залучення етнографічних паралелей дають змогу відтворити побут та спосіб життя їхніх мешканців. Це, у свою чергу, обумовлює повноцінне використання неолітичних жител як історичних джерел.

В Україні одним з перших дослідників, які застосували комплексний підхід щодо реконструкції найдавніших жител, був І.Г. Шовкопляс. Під час вивчення пізньопалеолітичних жител Середньопридніпровського басейну, зокрема з Мизинського та Добранічівського поселень, дослідник використовував етнографічні паралелі стосовно народів Крайньої Півночі ойкумени, що дало змогу відтворити не тільки зовнішній вигляд жител, а й їх облаштування. І.Г. Шовкопляс установив, що житло було складовою частиною господарсько-побутового комплексу (ГПК) ¹. Концепція розвитку ГПК, розроблена вченим, була прийнята фахівцями в галузі первісної археології і застосована під час вивчення пам'яток інших періодів кам'яного віку. Так, Л.Л. Залізняка залучив етнографічні паралелі для реконструкції ГПК лісових мисливців фінального палеоліту — мезоліту України ², а В.І. Непріна та В.Ю. Коен — для вивчення конструктивних елементів із неолітичного поселення Мнево ³.

Із проблемами реконструкції неолітичних жител тісно пов'язані питання їх класифікації. Серед численної археологічної літератури, присвяченої аналізу поселень та жител кам'яного віку, становлять інтерес праці К. Скленаржа ⁴ та групи російських учених під керівництвом А.П. Дерев'янка ⁵, в яких зроблено спробу виробити єдині методичні позиції критеріїв для опису нерухомих археологічних пам'яток епох палеоліту — мезоліту Європи, Азії та Африки. Заслугу він на увагу також фундаментальне дослідження етнографа О.О. Попова, в якому він на основі вивчення традиційних жител народів Сибіру розробив систему критеріїв для їх класифікації ⁶. Проблеми класифікації жител «первісних» народів відображено і в працях Ю. Ліпса та К. Баумгартена ⁷.

Зокрема, К. Скленарж для інтерпретації результатів, які отримані під час польового дослідження будівель, залучив етнографічні паралелі щодо синполітейних суспільств ойкумени. На думку вченого, етнографічна паралель є найдостовірнішим методом перевірки археологічної гіпотези.

Між дослідниками немає єдності щодо критеріїв, за якими можна відрізнити напівземлянку від землянки. У багатьох випадках ці види жител ототожнюють, що є неправомірним. Зазначимо, що в літературі поширеним, а деякою мірою вже усталеним, є погляд, згідно з яким на території України землянки були за неолітичної доби, з'являються також житла прямокутної форми, які були характерною ознакою суспільств із землеробсько-скотарським способом життя ⁸.

Як показали дослідження, проведені під керівництвом О.П. Окладнікова, землянки характерні для народів Західного Сибіру (від Уралу до Єнісею), Далекого Сходу (Приамур'я) та районів Північної Америки з господарсько-культур-

ним типом (ГКТ) осілих рибалок узбереж та понизь великих річок⁹. Землянки відомі для пізнього неоліту східноуральської неолітичної культури (перша половина III тис. до н. е.)¹⁰. У приморських народів Північно-Східної Азії та островів північної частини Тихого океану (алеути, гіляки, айни) ще у XVII—XVIII ст. були землянки з двома виходами¹¹.

Такі чи хоча б дещо наближені за розміром і глибиною споруди не траплялися на неолітичних поселеннях України.

З нашого погляду, прямокутна форма споруд не є характерною ознакою жител землеробів-скотарів, адже така форма відома і для жител мисливців на мамутів та шерстистих носорогів (Буреть), мисливців на мамутів (Тимонівка).

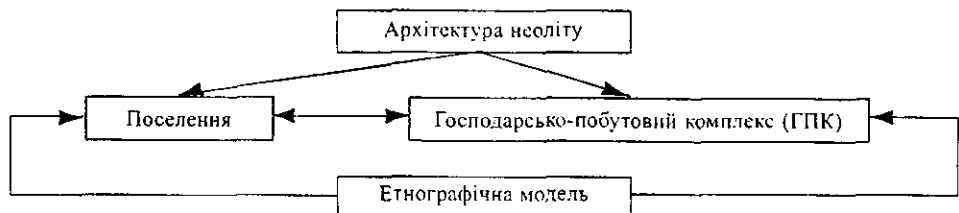
Ми пропонуємо такі показники для виокремлення різних видів неолітичних жител. *Наземним* є житло, ступінь заглибленості якого відносно поверхні землі не перевищує 0,2—0,3 м; *напівземлянкою* є житло, яке заглиблено на 0,3—1 м, а *землянкою* — житло, заглиблене на 1 м і більше нижче рівня земної поверхні. Для території України за доби неоліту відомі житла завглибшки 0,3—0,5 м.

Між дослідниками також існують протиріччя в інтерпретації хатин, куренів та наметів. Деякі пропонують називати такі типи чумами, подібно до жител народів Сибіру, Далекого Сходу, або називати чумом один із них. Як встановлено етнографами, чум — це переносне розбірне конусоподібне житло, кругле в плані, від 3 до 8 м у діаметрі. Основа складалася з масивних та тонких жердин, які закріплювали ремнями. На відміну від О.О. Попова, який вбачає розмаїття чумів у їх конструкції, В.М. Чернецов, навпаки, вказує лише на деякі відмінності у способі та матеріалі покриття, що обумовлено ГКТ певної групи, а також природно-географічним середовищем¹². Аналогічний за конструкцією чум, який має назву «тіпі», відомий в індіанців прерій. Чум, на нашу думку, є різновидом хатини, так само як і курінь (намет). Хатина менша за розміром і не така міцна як курінь. За товщиною покриття та облаштуванням чум може належати до категорії куренів.

Останнім часом на матеріалах неолітичних жител України зроблено спробу простежити етнокультурні впливи на архітектуру споруд (Н.С. Котова, О.М. Титова)¹³. На думку Є.І. Дерев'янка, зміна планування житла, виду вогнища була зумовлена не стільки етнічною зміною населення, скільки розвитком техніки житлобудування, соціальним, кліматичним та екологічним чинниками. Реконструкції будівель завжди гіпотетичні. Дослідниця вважає, що найдавнішою формою наземного житла був чум. На основі вивчення жител епохи неоліту — бронзи Далекого Сходу та Китаю Є.І. Дерев'янка запропонувала класифікацію жител¹⁴.

Критичну позицію займає О.О. Формозов, який вважає за неможливе використовувати житло як етнографічне джерело.

З урахуванням вищенаведених класифікаційних розробок та результатів монографічних досліджень поселень і жител неоліту України пропонуємо таку інформаційну модель:

Зазначимо, що у зв'язку з особливостями дослідження археологічних джерел, у процесі характеристики наведених в інформаційній моделі класифікаційних фрагментів «Поселення» та ГПК джерельний та інтерпретаційний рівні перехрещуються.

З нашого погляду, до аналізу жител неолітичних культур України можливе залучення деяких етнографічних паралелей щодо жител синполітейних суспільств Сибіру, Далекого Сходу, Північної та Південної Америки, у культурах яких простежуються неолітичні риси.

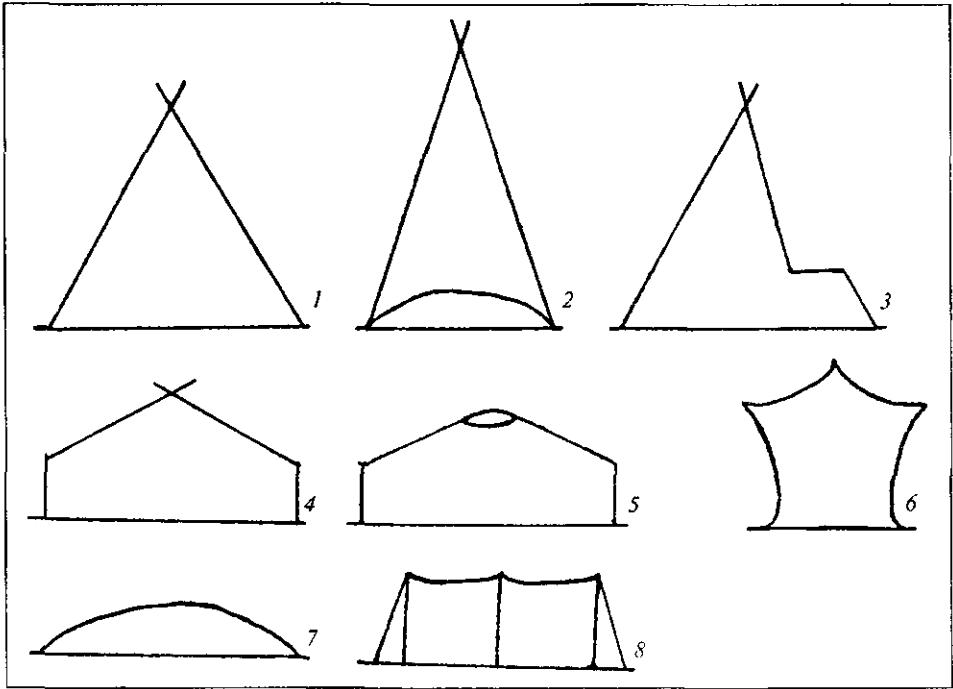

Рис. 1. Головні типи первісних наметів (куренив). За Ю. Ліпсом: 1 — народи Північної Азії та північноамериканські індіанці; 2 — лапландці; 3 — ескімоси; 4 — палеоазійські племена; 5 — пастухачі народи Азії; 6 — тибетські та арабські скотарі; 7 — племена оз. Чад та Сомалі; 8 — патягонці та араукани

Для території України за домінуванням того чи іншого способу життя всі неолітичні культури зараховано до двох зон: північної, з переважанням мисливства і рибальства, та південно-західної, з провідними галузями в господарстві землеробства та скотарства (О.О. Формозов, Д.Я. Телегін).

Для культур південно-західної зони — лінійно-стрічкової кераміки, бюккської (буковогорської), тиської — є деякі аналогії в конструктивному вирішенні жител українських горян (гуцулів, лемків, бойків) та ірокезів Нової Англії, району Великих озер, Огайо (США). Так, за межами постійних поселень у населення Українських Карпат відомі н'ять житлових будівель, серед яких є полонинські колиби та колиби лісорубів. Колиби — це тимчасові житла (полонинські — для проживання влітку; лісорубів — як улітку, так і взимку), однокамерні чотиристітні будівлі з двосхилими дахами, без вікон, підвалу, з одним входом, орієнтованим найчастіше на південь, влаштованим у причілку або поздовжній стіні, які призначені для проживання від двох до восьми пастухів¹⁵. Зазначимо, що круглі (багатогранні) колиби не мають аналогії серед жител неолітичних культур Західної України. Площа полонинських колиб зі входом із причілка 8—16 м². Як полонинські, так і колиби лісорубів — наземні, зрубної конструкції. На нашу думку, передтечею зрубної конструкції таких тимчасових жител, можливо, були однокамерні споруди каркасної конструкції носіїв культури лінійно-стрічкової кераміки. Прототипом жител бойків та лемків, гуцулів також можуть слугувати деякі багатокамерні (?) наземні житла неолітичних культур Прикарпаття та Закарпаття. Наприклад, у гуцулів житловий будинок розташований під одним дахом із господарськими будівлями, а в лемків та бойків усі будівлі витягнуті в одну пряму лінію та розміщені під одним дахом.

Буго-дністровська, сурська культури займають проміжне положення між неолітичними культурами південно-західної та північної зон. Це простежується і в житлобудівництві.

У носіїв буго-дністровської культури на середньому та пізньому етапах також трапляються багатокамерні будівлі, облаштування яких могло деякою мірою

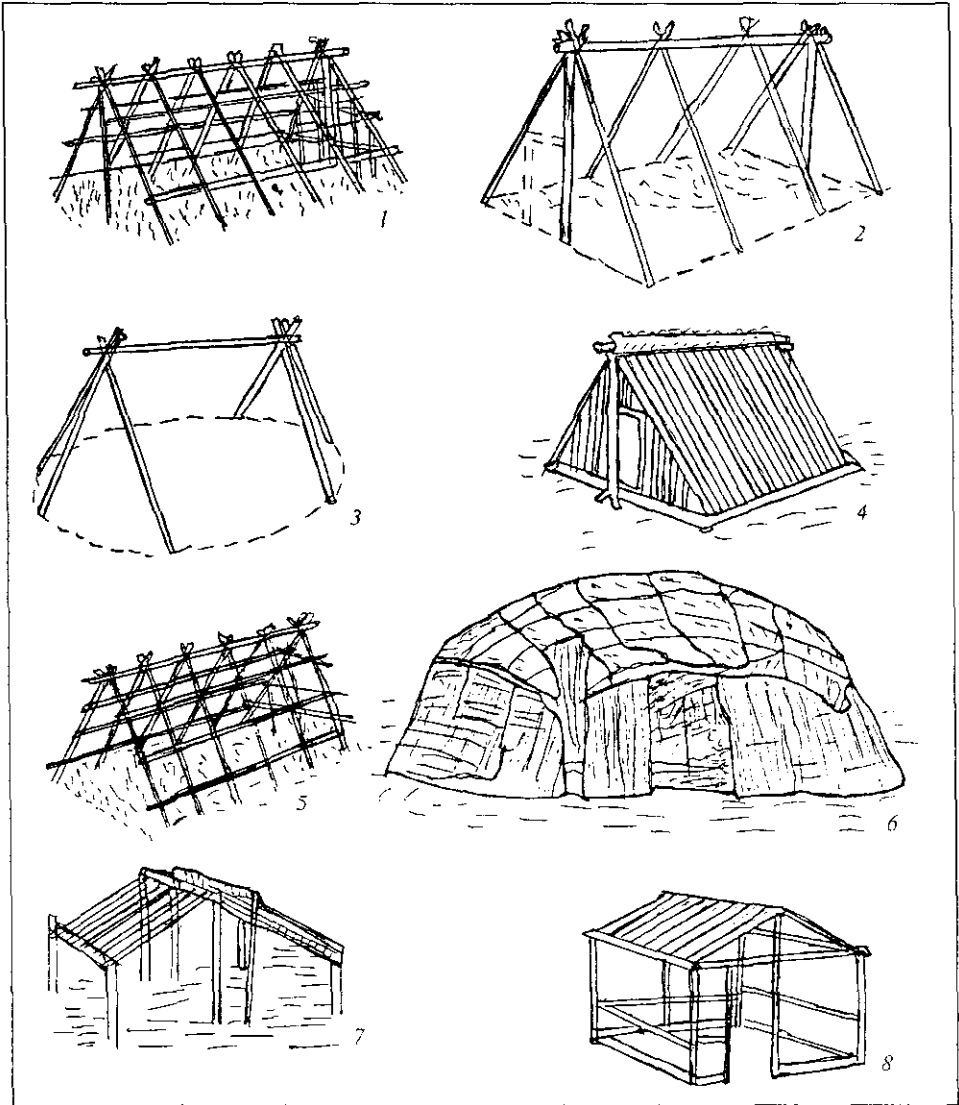

Рис. 2. Каркасні наземні житла (курені) народів Сибіру. За О.О. Поповим. *Тимчасові житла дво-схили:* 1, 5 — материкові нівхи, 4 — кондинські мансі, ханти; *сферичне:* 6 — нанайці (за С.В. Івановим, М.Г. Левіним, А.В. Смоляком); *постійні житла прямокутні:* 2 — орочі, негідальці, 3 — ороки, 7 — казімські ханти, 8 — амгуньські евенки

нагадувати так звані довгі будинки ірокезів, гуцулів, бойків та лемків. На всіх етапах свого розвитку населення було-дністровської культури мало наземні житла типу куренів або чумів. етнографічний аналог яких ми можемо вбачати в літніх житлах низових негідальців (невеликий курінь прямокутної форми з кори з двохсхилою покрівлею для проживання сім'ї влітку та восени), конічних чумах, тимчасових мисливських сферичних житлах верхівських негідальців. У мускогських племен, за винятком семінолів південного сходу Північної Америки, основою господарства яких було мотичне, підсічно-вогневе землеробство та допоміжним — сезонне мисливство та збиральництво, житла були каркасні. Каркасні стіни заповнювали сумішшю глини з рубленою солом'яною. Араукани Центрального Чилі мали невеликі курені, плетені, обмазані глиною, їх покриттям слугували солом'яні та очеретні ¹⁶. На нашу думку, віддалені аналогії деяким житлам носіїв було-дністровської культури простежуються в житлах неолітичної культури Яншао (IV—III тис. до н. е., за М.М. Чебоксаровим), варіант Баньпо (перша половина IV тис. до н. е). Носії цієї культури належать до господарсь-

ко-культурного типу мотичних землеробів помірного поясу. Відомі житла круглої (овальної) форми діаметром 5—6 м, прямокутні (квадратні) зі скругленими кутами, площею від 10 до 160 м²; площа більшої частини жител становить 15—20 м². Покрівля спиралася на чотири стовпи, які знаходились у центрі. Стіни будували з вертикальних шестів, які з обох боків обмазували глиною з додаванням соломи. Для варіанта Баньпо характерні житла прямокутної форми, каркасно-стовпової конструкції, квадратні напівземлянки з одним або кількома вертикальними стовпами в середині та з вогнищем перед входом¹⁷.

Для носіїв сурської культури деяким аналогом можуть слугувати зимові та літні двосхилі курені орохів, ороків, негідальців, літні курені нанайців.

Для культур дніпро-донецької етнокультурної спільноти та ямково-гребінцевої кераміки, які репрезентують північну зону, етнографічним аналогом можуть слугувати деякі типи жител окремих груп мисливців та рибалок лісів помірного поясу, зони тайги Західного Сибіру, Канади, півночі США: ханти, мансі, деякі групи евенків, лісові ненці, алгонкіни Канадського щита, північні алгонкіни та північно-східні групи атапасків. Так, у мисливців американської тайги (плем'яна танана) зимові житла були круглими в плані, каркасної конструкції, а літні — як конічний намет («тіпі»). Алгонкіни району Великих озер, які стояли на стадії переходу до землеробства, були збирачами-мисливцями на оленей, ведмедів, рибалками. Вони мали зимові та літні житла. Зимові — куполоподібні, криті корою та циновкою вігвами; літні — покриті берестою конічні курені та легкі намети. Алгонкіни східної частини Канадського щита будували літні житла типу «тіпі», а також куполоподібні будівлі, які крили берестою або шкірами, а взимку — прямокутні в плані житла з двосхилою покрівлею, нижні края якої доходили до землі. На заході Канадського щита були розповсюджені брусовані курені, прямокутні в плані, нижні края яких також доходили до землі. У конічних та куполоподібних житлах було одне вогнище в центрі; у прямокутних куренях — декілька вогнищ, розташованих в одну лінію під коньком даху. У таких житлах мешкало декілька парних сімей¹⁸. Як показали дослідження О.П. Окладнікова та А.П. Дерев'янка, у тайговій зоні Середнього Приамур'я носії гromатухинської неолітичної культури (IV—III тис. до н. е.) — мисливці на великих тварин — мешкали в переносних житлах типу евенкійського чуму.

Для кримської (гірськокримської) культури можливо з певною долею вірогідності залучати дані щодо жител збирачів та мисливців Каліфорнії. У передгір'ях і на схилах гір ці племена будували житла типу навісів, які покривали травою, листям, гіллям, або конічні курені. У кожному житлі мешкало окреме подружжя з дітьми¹⁹.

Деякі типи первісних куренів синполітейних суспільств ойкумени показано на рис. 1. Для жител епохи неоліту аналогами можуть слугувати типи 1, 2, 8. Тип 3 більше характерний для епохи мезоліту, 4, 7 — для пізнього палеоліту. На рис. 2 подано вибірку з тип-листа О.О. Попова, яка, вірогідно, може слугувати аналогом для неолітичних жител України.

Завершуючи огляд проблем, пов'язаних із житлобудівництвом за доби неоліту на теренах України із залученням етнографічних паралелей, можна стверджувати, що як у носіїв культур північної зони з мисливсько-рибальським способом життя, так і в носіїв південної зони із землеробсько-скотарським способом були житла прямокутної форми. Можна припускати існування в ареалі культур північної зони України і двокамерних жител. Для всіх неолітичних культур території України фіксуються різні типи наземних та напівземлянкових жител і повна відсутність землянок, що обумовлено іншою природно-кліматичною та екологічною ситуацією в порівнянні з Північно-Східною Азією та Північно-Західною Америкою, де землянка з'являється в неоліті. У середовищі носіїв культур північної зони переважали житла каркасної конструкції круглих, овальних, округло-овальних у плані форм різних типів хатин та куренів, в ареалі культур південної зони — житла каркасно-стовпової та стовпової конструкції, видовженої в плані форми. На межі двох зон в архітектурі жител вдається виявити конструктивні елементи та деталі, що притаманні як північному, так і південному ареалу неолітичних культур. Це може свідчити про взаємопроникнення в тра-

дицях житлобудування їх носіїв (культура лінійно-стрічкової кераміки — волинська, киево-черкаська культура — буго-дністровська). Інокультурні впливи, зокрема носіїв трипільської культури, можна простежити в конструктивних елементах жител кіївського варіанта киево-черкаської культури дніпро-донецької етнокультурної спільноти.

У добу неоліту на території України продовжували існувати типи наземних жител, які склалися ще в палеоліті — мезоліті, а також з'явилися нові будівлі чотирикутної в плані форми з різними варіантами: підпрямокутної, прямокутної, підквадратної, квадратної, трапецієподібної та власне будинок.

Найбільш вірогідну реконструкцію із залученням етнографічних паралелей можна провести для культур дніпро-донецької етнокультурної спільноти та ямково-гребінцевої кераміки, господарсько-культурний тип яких склався ще в мезоліті і мало розвивався протягом усієї неолітичної доби.

¹ Шовкопляс І.Г. Мезинская стоянка. — К., 1965; Шовкопляс І.Г. Господарсько-побутові комплекси пізнього палеоліту // Археологія. — 1971. — Вип. 3. — С. 13—21.

² Залізник Л.Л. Закономірності в розміщенні стоянок кам'яного віку // Археологія. — 1989. — № 2. — С. 11—20; Залізник Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. — Киев, 1989.

³ Неприна В.И., Коен В.Ю. Изучение жилищ позднелолитического поселения Мневое в связи с проблемой культурных контактов населения Поднепровья // Археологические памятники Поднепровья в системе древностей Восточной Европы. — Днепропетровск, 1988. — С. 56—72.

⁴ Sklenář K. Palaeolithic and Mesolithic dwellings: Problems of interpretation // Pamatky Archeologicke (далі РА). — Прага, 1975. — Р. 66, с. 2. — S. 266—304; Sklenář K. Palaeolithic and Mesolithic dwellings: an essay in classification // РА. — 1976. — Р. 67, с. 2. — S. 249—340.

⁵ Деревянко А.П., Фелингер А.Ф., Холюшкин Ю.П. Методи інформатики в археології каменного віку — Новосибірськ, 1989. — С. 68—122.

⁶ Попов А.А. Жилище // Историко-этнографический атлас Сибири. — М.: Л., 1961. — С. 131—226.

⁷ Липс Ю. Происхождение вещей. Из истории культуры человечества. — М., 1954. — С. 17—49; Бадмеартен К. Жилище // Свод этнографических понятий и терминов. Материальная культура. — М., 1989. — Вып. 3. — С. 36—42.

⁸ Котова Н.С. Неолітична епоха. Побут та господарство // Давня історія України: В 3-х т. — К., 1997—2000. — Т. 1. — С. 191—197; Шцирельман В.А. Позднепервобытная община земледельцев-скотоводов и высиных охотников, рыболовов и собирателей // История первобытного общества: В 3-х т. — М., 1986—1988. — Т. 2. — С. 241, 286, 290, 293, 309, 328—333.

⁹ Окладников А.П. Древняя Сибирь // История Сибири с древнейших времен до наших дней: В 5-ти т. — Л., 1968. — Т. 1. Окладников А.П. Неолит Сибири и Дальнего Востока // Каменный век на территории СССР. — М., 1970. — С. 172—193.

¹⁰ Старков В.Ф. Мезолит и неолит Тесного Зауралья. — М., 1980. — С. 37—79; 169—185.

¹¹ Васильевский Р.С. Происхождение и древняя культура коряков. — Новосибирск, 1971.

¹² Чернецов В.Н. Чум // Совет. этнография. — 1937. — № 6. — С. 85—92.

¹³ Титова Е.Н. Жилища лесной зоны Правобережья Украины как источник для этнических и хозяйственных построений. / Міжнар. сімпоз.: Ад неалітизації да пачатку эпохі бронзы. Культурныя змены у міжрэччы Одры і Дняпра паміж VI—II тыс. да е. э.: Брэст, Рэспубліка Беларусь, 28—31 мая 2000. — Брест, 2000. — С. 35—37.

¹⁴ Деревянко Е.И. Древние жилища Приамурья. — Новосибирск, 1991.

¹⁵ Гошко Ю.Г., Кіцук Т.П., Могитич І.Р., Федака П.М. Народна архітектура Українських Карпат XV—XX ст. — К., 1987. — С. 126—161; 164—172.

¹⁶ Индейцы Америки / Отв. ред. С.А. Токарев, И.А. Золотаревская. — М., 1955. — Т. 25. — С. 243—252.

¹⁷ Кучера С. Китайская археология 1965—1974 гг.: Палеолит — эпоха Инь. Находки и проблемы. — М., 1977. — С. 24—30; Крюков М.В., Софронов М.В., Чебоксаров Н.Н. Древние китайцы: проблемы этногенеза. — М., 1978. — С. 115—119.

¹⁸ Народы Америки: В 2-х т. / Под ред. А.В. Ефимова, С.А. Токарева. — М., 1959. — Т. 1. — С. 220—227; Файнберг Л.А. Охотники Американского Севера. Индейцы и эскимосы. — М., 1991.

¹⁹ Народы Америки... — С. 284—305.

Одержано 28.04.2002

О ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ ПАРАЛЛЕЛЕЙ ПРИ РЕКОНСТРУКЦИИ НЕОЛИТИЧЕСКИХ ЖИЛИЩ

В статье освещаются проблемы, связанные с реконструкцией жилищ эпохи неолита на территории Украины. Предложены критерии для разграничения видов неолитических жилищ. Предпринята попытка использования некоторых этнографических параллелей по жилищам синполитических обществ Сибири, Дальнего Востока, Северной и Южной Америки при анализе жилищ неолитических культур Украины.

Авторы отмечают, что на территории Украины в эпоху неолита существовали разные типы наземных и полуподземных жилищ. В северной зоне преобладали жилища каркасной конструкции разных типов шалашей и хижин, в южной — жилища каркасно-столбовой и столбовой конструкций. На границе двух зон в архитектуре жилищ удастся выявить конструктивные элементы, характерные как для северного ареала неолитических культур, так и для южного, что может указывать на этнокультурные влияния.

E.N. Titova, D.V. Kepin

ON A POSSIBILITY OF USAGE OF ETHNOGRAPHICAL PARALLELS WHEN RECONSTRUCTING THE NEOLITHIC DWELLINGS

The article deals with building problems, connected with the dwellings' construction in the Neolithic Age on the territory of Ukraine. The criteria for the differentiation of various kinds of Neolithic dwellings are suggested. The attempt has been made to use some ethnographical parallels towards the settlements of the synpolitic societies of Siberia, the Far East, North and South America in the culture of which the Neolithic features are being traced when analyzing dwellings of Neolithic cultures of Ukraine.

In conclusion the authors note the different types of surface and semisubterranean dwellings to have been exist on the territory of Ukraine under the Neolithic Age. In the North zone the frameworked dwellings of camps and huts of different types predominate: which in the South zone we notice the predomination of the dwellings of frame-pole construction and of pole construction. On the line of two zones the construction elements have been managed to be exposed having common characteristic features both for North areal of Neolithic cultures and for the South one. This phenomenon might point out to the ethnocultural influences.

В.П. Алексеев

«ОБЩЕГРЕЧЕСКОЕ» И «ОЛЬВИЙСКОЕ» В МОНЕТНОМ ИСКУССТВЕ ОЛЬВИИ КЛАССИЧЕСКОГО И РАННЕЭЛЛИНИСТИЧЕСКОГО ВРЕМЕНИ

В статье монетные изображения Ольвии классифицируются по типу их художественных трактовок и уровню профессионально-изобразительного мастерства. Некоторые из сугубо ольвийских вариантов образов греческого искусства рассматриваются как предвестники новых художественных течений. На определенных монетологических монетных выпусках обнаружена система в чередовании стилей, выясняются причины их смен.

В изучении монетного дела Ольвии наименее исследованным остается вопрос об искусстве ее монетных мастеров. Художественно-стилистические особенности ольвийских монет затрагивались в нумизматической литературе в той или иной мере различными исследователями¹. Однако специальных работ, посвященных целиком монетному искусству Ольвии, кроме одной статьи П.О. Карыш-